

שמעון לב ושיודע לשאול: ארבעה עשר מונולוגים של דתיים לשעבר
תל-אביב: חרגול הוצאה לאור. תשנ"ח. 238 עמודים.

נושא "החזרה בתשובה" בולט בתקשורת ההמונית והוא בעל חשיבות ציבורית, אך אין עליו עדיין עיון סוציולוגי-מחקרי של ממש. באשר לנושא ההפוך, נטישת הדת (או בלשון הדיוטות "חזרה בשאלה"), אין אפילו התעניינות של אנשי תקשורת, שלא לדבר על סוציולוגים. בשכבה המזרחית בישראל, נטישת הדת בולטת גם כיום חרף ההתעוררות של ש"ס. בחוגי החרדים והדתיים-הלאומיים האשכנזיים, לעומת זה, יש לתופעה עליות ומורדות חדים. הספר שלפנינו עוסק בחוגי הדתיים-הלאומיים, צעירי "הכיפות הסרוגות". בתקופת המנדט חלה בקרבם נטישה רבה של הדת. אחרי קום המדינה ועד סוף שנות השבעים פסק כמעט התהליך. רבים נעו בכיוון הפוך – אל החוגים החרדיים. משנות השמונים התחדשה התופעה. מדובר כעת בכרבע מבוגריהם של מוסדות החינוך האליטיים של הדתיים-הלאומיים, הישיבות התיכוניות, שפוסקים לקיים מצוות. אצל מנהלי החינוך הדתי שוררת כעת תחושה של משבר עקב חוסר המשיכה שתלמידיהם מפגינים כלפי תוכני הלימוד המסורתיים הבסיסיים שהם מציעים, לימודי גמרא והלכה. אל מוסדות ההמשך של הישיבות התיכוניות, ישיבות-ההסדר, הם נמשכים בעשור האחרון פחות מאשר בעבר. ישיבות-ההסדר מצויות כעת בתחרות קשה עם מסלולי המשך אחרים כגון מכינות צבאיות ואף שירות צבאי רגיל. כל התסיסה הזו נמצאת עדיין מחוץ לתחום ההתעניינות של רוב הסוציולוגים הישראליים, ובפרט של המובילים במקצוע. הספר המעמיק והחשוב הזה ממלא חלל שהיה ראוי למדעני חברה למלאו.

המחבר מציג את עצמו כאומן תושב יפו הנוסע בעולם, וזה ספרו הראשון. הוא ראיין עשרה גברים וארבע נשים שגדלו כמוהו במשפחות דתיות-לאומיות, נטשו את הדת ונהפכו לחילונים אף-על-פי שקיבלו חינוך דתי אליטי (בישיבות תיכוניות, באולפנות, וחלקם גם בישיבות גבוהות ובישיבות-הסדר). רובם שימשו בעבר כמדריכים ב"בני עקיבא". המחבר מדובב אותם לתאר את התהליך שעבר כל אחד מהם. נקודות המוקד של השיחות הן: התהפוכות ביחסי המשפחה שעברו המרואיינים, לבטיהם עם עצמם, השלבים שעברו בקיום ובנטישה של פרטי מסורת, היחסים עם חברים דתיים וחילוניים, ההתמודדות עם המתירנות, ההיכרות עם התרבות והאומנות החילוניות, שאלות של פמיניזם, שאלות תיאולוגיות, שאלות של בדידות חברתית ועוד ועוד. סוג הכתיבה הוא כעין life histories של מרואיינים נפרדים, והספר מלא בהתבטאויותיהם המאלפות. יש כאן חשיפה של דברים שהינם חדשים גם לקורא שאינו זר לנושא הספר. המחבר אינו מסכם את החומר שריכוזו וגם אינו מקדים מבוא מפורט; אך חשוב יותר – אין בספר גם קביעות בנליות או שבלוניות כלשהן. שוררת בו אותנטיות כמו באתנוגרפיה טובה. זו תעודה מקורית הנותנת תובנה ביחס לקטע של ההווה הישראלי, ובפרט של היהדות הישראלית. מטרת המחבר בכתיבתו היא אנושית, "לעזור להורים דתיים ולילדיהם, שהפסיקו להיות דתיים, להבין זה את זה טוב יותר, לתקשר זה עם זה טוב יותר, ולקבל זה את זה ביתר סבלנות ובפחות בדידות".

להלן כמה קווים לסיכום סיפוריהם הנפרדים של גיבורי הספר. בצד הדמיון החברתי-התרבותי הכללי שבין המרואיינים, תהליך נטישת הדת שונה מאוד ביניהם. יש

מי שמעיד על עצמו שכבר בכיתה א לא התפלל כמעט; ויש מי שרואה עצמו באופן הפוך. אחד מהם מתאר את יומו האחרון כאדם דתי כך:

ביום שהחלטתי לא להיות דתי, התפללתי בבוקר שחרית, בצהריים מנחה, ואחרי תפילת ערבית הורדתי את הכיפה... נסעתי לבית ההורים שלי ואמרתי להם, "הנה התפילין שלי... גמרתי עם הסיפור הזה..." הם לקחו את התפילין ושמו בארון, איפה ששמורים התפילין של שלושת האחים שלי שהפסיקו גם הם להיות דתיים.

יש מי שמתאר יחסים של מתח ומשבר עם ההורים לאורך שנים על רקע נטישת הדת; ויש מי שמתאר קשר נינוח יחסית וכבוד הדדי. יש מבין הנחקרים שכבר מילדותם החזיקו בדת בקלילות, ויש שעוד נאבקו עם עצמם ברצינות עמוקה בשנות העשרים לחייהם על־ימנת להגיע לשלמות דתית. יש שתהליך העזיבה הוליך אותם לנטישה של כל המצוות הפולחניות, ויש הממשיכים להקפיד על מעשים בעלי סמליות מיוחדת (כגון צום ביום הכיפורים והימנעות מאכילת בשר חזיר). בבתי אחדים קיימת מידה של שמירת כשרות. יש שאף הולכים לבית־כנסת עם ילדיהם ומתייסרים בחשש שאלה יתערו יותר מדי בתרבות נוער חילונית. יש מבין הנחקרים שחיו זמן רב כחילונים בקרב חבריהם הדתיים, מתוך רצון לא לשמור מצוות אך גם לא להינתק מהחברה שהוסיפו לחבב; ויש כאלה שניתקו קשר לגמרי עם חברים מן העבר, אם מתוך תיעוב חברתם, אם מתוך רגשות אי־נוחות ואם מתוך חשש מביקורת. ובמישור עמוק יותר: גם כאשר הנחקרים דומים במעשים הפורצים את המסורת, קיימים ביניהם הבדלים בתודעה. יש אנשים שעוברים על ההלכה באופן טבעי ושגרת, ואחרים המעידים על עצמם שלא השתחררו ממודעות עצמית דתית:

כשאני מעשן סיגריה בשבת, אני זוכר שאני מדליק סיגריה בשבת. כשאני אוכל סטייק ברוטב שמנת, אני יודע שאני אוכל בשר בחלב.

לשירות בצה"ל תפקיד רב־פנים בתהליך הנטישה. מצד אחד יש העוברים לחיים חילוניים בעת השירות; אך מצד אחר, יש המתארים את עצמם כקפדניים יותר בשמירת מצוות דווקא בצבא. קורסים צבאיים מפרכים היוו מסגרת נוקשה ואנשים לא שינו אז מנוהגם. המסגרת הטילה עליהם תפקיד של "הדתי" ביחידה. אחד הנחקרים מדווח שהיה חניך במסלול בסירת ורצה להוריד את הכיפה ולנטוש את הדת, אך חשש שהמפקדים יפרשו זאת כמעשה הנובע משבירה עקב קשיי המסלול וכישלולו אותו על כך. ברוב חרדה הוא פנה למפקדו החילוני וניסה להסביר לו את לבטיו הדתיים כדי לשכנעו שאין התפנית שלו קשורה לבעיה צבאית. (למולו מנע המפקד הנבון דיון באומרו שאין הנושא מעניינו.) קיימות כמה מגמות במסגרת התהליך של עזיבת הדת, שחוזרות בדיווחים ומשותפות כנראה לרבים מהדתיים־לשעבר. מגמה אחת היא בתחום התיאולוגי: הנחקרים מרבים להעיד על עצמם שהם אגנוסטיים בקשר לאמונות־היסוד ושהאל אינו רלוונטי להם; יש אף שמציגים את עצמם כמאמינים דתיים (במובן דאיסטי, לא באופן יהודי מסורתי). לעומת זה, ההצהרות האתאיסטיות מעטות. מגמה משותפת אחרת למרואיינים היא הנטייה הפוליטית החדשה של הנחקרים לכיוון המרכז והשמאל. במקורם הם היו קרובים לקצה הימני של הקשת הפוליטית. ימניות זו היתה אצלם פן של הגוון הדתי שבו דבקו כחניכי

הדתיות-הלאומית. נטישת האנשים את הדתיות גררה עימה שינוי בעמדות פוליטיות. הצמידות הזו של עמדות דתיות ופוליטיות מאלפת. תיאורתית יכלו האנשים, על-אף נטישת הדת, להמשיך לדבוק בעמדה פוליטית ימנית. העובדה שאין בחומר שלפנינו סימן לכך רומזת שהעמדות הימניות של הדתיים-הלאומיים הן בעיקרן אכן עמדות דתיות, ולא עמדות פוליטיות מובחנות. מגמה משותפת שלישית למרואיינים היא האיפוק וההיסוס ביחסים בין המינים. הם חשים שרקעם החינוכי-הדתי טבע בהם חסימה מפני פיתוח יחסים משוחררים. יש שהתגברו על כך, ויש שממשיכים לפעול תוך השפעת עיצובם המקורי. האנשים גם אינם חשים תמיד בנוח עם הסגנון האומנותי המוסיקלי של ההווה, מוסיקה וזמר לועזיים וריקוד משוחרר. הייחוד הזה של מצב הדתיים לשעבר כרוך בפן משותף אחר של מצבם - הבדירות. האנשים חשים מיוחדים, שונים הן מן הדתיים שמהם פרשו הן מחילונים החסרים עבר דתי, כפי שהתבטא אחד מהם: "יש דתיים, יש חילוניים, ויש את אלה שעברו את זה." כמעט כל המרואיינים מתארים מצבים של בדידות קשה ומעיקה במסלול שלהם לחילוניות.

הפן החשוב ביותר, המשותף כנראה לכל המרואיינים, הוא חתירה אינדיווידואליסטית לעבר מה שהם מכנים "מימוש עצמי". האנשים דוחים את הארגון של חייהם על-ידי כוחות חברה ותרבות שמעבר להם. הם רוצים לנווט את חייהם על-פי תחושותיהם-בלבד. התחושות האלה מתגלות בעוז במיוחד בתחום הביטוי הפיסי. האנשים אהבו פעילות ספורטיבית וטוילים, נמשכו להיכרויות בין בנים ובנות, רצו ללבוש לבוש לא-מוכתב, לחוות חוויות. מיניות ותאוותנות הן חלק של ההרכב הזה אך כנראה לא עיקרו. הרצון לביטוי עצמי פיסי ניזון במיוחד מתכונות של החינוך האליטי שהמרואיינים נחשפו לו. בחינוך זה יש הדגש למדני רב, הן בגלל הדתיות היהודית המסורתית הן בגלל המודרניות החומרנית (המוקירה השכלה לקראת מקצוע יוקרתי ומכניס). חד-צדדיות שכלתנית זו אינה נסבלת על-ידי רבים. לפנינו אנשים שהדחף המשותף להם הינו להימלט מעיצוב קיומי חיצוני להם.

לכך מצטרפים הגורמים הבולטים פחות בתיאורי המרואיינים, או חסרים מהם לגמרי: נושא קלסי שהביא לידי נטישת הדת לפני כמה דורות, בעיית ההתנגשות בין דת ומדע, כמעט אינו מופיע בחומר שלפנינו. נושא קלסי אחר, שאלת המוסריות של ההנהגה הדתית, אף הוא אינו מטריד מאוד את המרואיינים. אחד מהם התבטא, "עזבת בגלל עצמי, לא בגלל שהדתיים לא בסדר". הדבר מעיד אולי על מיעוט מעורבותם והתעניינותם של צעירים דתיים-לאומיים בחרדים, שהעוקץ הציבורי של טיעונים על אי-מוסריות (השתמטות מגיוס וכולי) מופנה בעיקר כלפיהם. גם לנושא התיאולוגי, ובמיוחד לשאלת הצדק האלוהי אל מול השואה, אין נוכחות גדולה בחומר שלפנינו.

התמונה הכללית העולה מהספר היא שהעוברים את הדת הם אנשים אופייניים לתרבות פוסט-מודרנית, הבוחלים בכבלים ואולי קצת נרקסיסטיים - "הולכים עם מה שמרגישים". יש מי מהם שהתבטא אפילו כך:

יש לי המון אהבה ודת... לתרבות הזאת. אני יותר דתי היום... כי אני

עושה את מה שאני מאמין בו... אני מרגיש הרבה יותר קרוב לאלוהים.

אך עמדה קיומית פוסט-מודרנית, בין כזו ובין חילונית רגילה, כפופה גם היא לקוד תרבותי משלה ולערכים משלה המתוחמים על-ידי זמנם ומקומם. האופן שבו הם רואים את

עצמם - אנשים עצמאיים ומשחררים, לדעתם - משמעותי להבנת עוזבי הדת ההלכתית. זו כמובן עמדה הסותרת לגמרי מסורת, שבה שולט עקרון הצו האלוהי והמאמינה כי "גדול מצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה".

שלמה דשן

אוניברסיטת תל-אביב